

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
VE
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DEKANLIĞI

Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu
İBN RÜŞD'Ü YENİDEN DÜŞÜNMEK

1. CİLT

2009 - Sivas / Türkiye

İbn Rüşd'ün Hristiyan Teolojisi Bağlamında Müslüman Entelektüellere Eleştirisi-Teslis Örneği

Critisizms by Ibn Rushd Towards Muslim Scholars Regarding Christian Theology

Ali Osman Kurt

Hem Hristiyan hem de İslâm düşünce tarihinde siyasî ihtilaflar sonucu oluşmuş fırkaların yanında, salt akideden kaynaklanan birçok mezhep de ortaya çıkmıştır. Hz. İsa'nın tabiatı konusu, Hristiyanlık tarihinin ilk dönemlerinden günümüze kadar geçen zamanda Hristiyan ilahiyatında en önemli tartışma konularından birisi olmuştur. Benzer bir durum, özellikle onuncu yüzyıldan itibaren,¹ Müslüman düşünürler arasında Allah'ın sıfatları konusunda yaşanmıştır.

Bizi Hristiyan ilahiyatında Tanrı'nın varlığı ve İsa'nın tabiatıyla ilgili tartışmalar ile Müslümanların Allah'ın birliği ve sıfatları konusunda var olan ihtilafları arasındaki ilişkiyi incelemeye iten ana sebep, İbn Rüşd'ün *Faslu'l-Makâl* ve *Kitabu'l-Keşf an Menâhici'l-Edille* isimli eserlerinde, Eşarî ve Mu'tezilî kelimelerini, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili görüşlerinin, Hristiyanların teslis akidesine benzediği gerekçesiyle eleştirmesidir.

Bu tebliğimde, öncelikle İbn Rüşd'ün eleştirisine muhatap olan Eşarî ve Mu'tezilenin, Allah'ın sıfatları konusundaki görüşlerini aktardıktan sonra, Hristiyan düşüncesindeki "Tanrı'nın birliği" ve "teslis" tartışmalarına değineceğim. Son olarak, İbn Rüşd'ün eleştirisini kritik edip, İslâm ve Hristiyan düşüncesinde Tanrı'nın sıfatları konusundaki yaklaşım farklılıklarını ifade etmeye çalışacağım.

1. Eşarî ve Mutezile'de Allah'ın Birliği ve Sıfatları Meselesi

Allah'ın birliği (tevhid) meselesi, Kur'an-ı Kerim'de üzerinde durulan en önemli hususların başında gelir. Kur'an, Mekke'de putperest Araplara yönelttiği ve özünü tevhid inancının oluşturduğu söylemin bir benzerini Hristiyanlara da yöneltmiştir.² Sonraki dönem İslâm düşünürleri de Kur'an'ın eleştirdiği teslis

---

¹ İslâm düşüncesi içerisindeki Allah'ın varlığı ve sıfatlarıyla ilgili tartışmaları, sekizinci yüzyılın ilk yarısında yaşamış Vâsıl b. Atâ (ö.748) ile başlatılan olsa da, tartışmanın felsefî bir boyutta gerçekleşmesi asıl onuncu yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bkz. Ebû İsa Muhammed ibn Ebû Hârun el-Warrağ, *Early Muslim Polemic Against Christianity: Ebu İsa el-Warrağ's Against the Incarnation*, (çev.: David Thomas), Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s. 12; M.M. Şerif (Editör), *İslâm Düşüncesi Tarihi*, İnsan yay., İstanbul-1990, c. I, s. 240; Ali Sami en-Neşşar, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu-II*, (çev.: Osman Tunç), İnsan yay., İstanbul, 1999, s. 184

² *Bakara*, 2/116; *Nisâ*, 4/171; *Mâide*, 5/17, 72; *Yunus*, 10/68; *İsrâ*, 17/111; 21/25; *Zümer*, 39/1; *Zuhruf*, 43/45.

doktriniyle ilgili Hristiyanlara yönelik reddiyeler kaleme almış ve Allah'ın birliğini rasyonel ve felsefi olarak izaha çalışmışlardır.³

İslâm dünyasında Allah'ın sıfatları meselesini ilk olarak tartışma konusu hâline getirenlerin Cehmî ve Mu'tezilî bilginler olduğu bilinmektedir.⁴ Sonraki dönemlerde diğer kelim ekolleri de bu hususlara ilişkin görüşlerini açıklamışlardır. Ancak burada çalışmamız itibarıyla sadece iki kelam ekolünün, Mutezile ve Eşarî kelimcilerinin, ilahî sıfatlar konusundaki görüşlerini ele alacağız.

a. Mutezilenin Sıfatlarla İlgili Görüşü

İslâm düşüncesinde, özellikle itikadî mezhepler tarihinde önemli bir yere sahip bulunan Mutezile mezhebinin Allah'ın birliği ve sıfatları konusundaki görüşlerinin, konjonktürel açıdan önemli nedenleri olduğu söylenmektedir.⁵

İslâm coğrafyasında teşekkül eden erken dönem itikadî ve siyasi oluşumların neredeyse tamamının Irak bölgesinde ortaya çıktığı görülür. Bu durum bölgenin şartlarının bu oluşumlara zemin oluşturduğunu gösterir. Öyleyse hem Mutezile düşüncesinin oluşumunu hem de bu düşüncenin bir ürünü olan kelâm ilminin meydana gelişini bölge şartlarına bağlamak yanlış olmaz. Bu dönemde Bizanslıların Hristiyanlığı ve İranlıların ise düalist dinleri devletin resmî ideolojisi olarak benimsemeleri hesaba katılırsa, dönemin sosyal ve siyasal yapısının büyük ölçüde dinlere endeksli bulunduğu anlaşılır. Mutezilenin de içinde yer aldığı ilk dönem İslâm düşüncesindeki gelişmelerin anlaşılması, büyük ölçüde bölgede varlık gösteren dinlerin ve tartışma konularının tanınmasına bağlıdır.⁶

Sıfatlar konusunun, hicri ikinci asırdan itibaren akaid literatürüne girişi ile bölgede Mu'tezilî fikirlerin öne çıkması arasında doğrudan ilişki kurulmaktadır. Mu'tezilî düşüncenin öne çıkışı ve mezhebin temel ilkelerinin oluşmasında, Allah'ın zatının nitelendirilmesi, tevhidin korunması, Müslümanlar arasındaki ihtilaflara çözüm aranması ve İslâm inancının yabancı unsurlara karşı savunulması amacı taşıdığı ifade edilmektedir.⁷

Mutezile âlimleri hem İslâm'ın içinden çıkmış olan mezheplerin yanlış yorumlarına, hem de, özellikle Hristiyanlık kaynaklı görüşlere karşı mücadele etmiştir. Onlar, Allah hakkında antropomorfizme varan yorumlar yapan

³ Hristiyanlara karşı Müslüman düşünürlerin yazdığı reddiyeler için bkz. Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiye ve Tartışma Konuları*, TDV yay., Ankara, 1998.

⁴ Şerafeddin Gölçük, *Bakillani ve İnsanın Fiilleri*, TDV yay., Ankara, 1997, s. 223-224.

⁵ Kenan Yakuboğlu, "Mutezile'de Bilginin Kaynağı ve Değeri", *Marife*, 3/3, 2003, s. 317-318.

⁶ Çağfer Karadaş, "Mu'tezile Kelam Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci", *Marife*, 3/3, 2003, s. 9 vd.; Bekir Topaloğlu, *Kelam İlimi- Giriş*, Damla yay., İstanbul, 1991, s. 143 vd.

⁷ Osman Aydın, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Marife*, 3/3, 2003, s. 32-34; Gülten Canpolat, *İbn Sina ve İbn Rüşd Felsefesinde Tanrı'nın Sıfatlarının Karşılaştırılması*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2006, s. 2.

Haşviyye, Musavvire, Mümessile ve Mücessime gibi fırkalara karşı Kur'an ve sahih sünnetin yanında akli delillere başvurmuşlardır.⁸

Kendilerini "*ehlü't-tevhid ve'l-adl*" olarak isimlendiren Mutezile, Allah'ın sıfatları konusunu, *tevhid* prensibi altında ele almaktadır. Bu konuyla ilgili düşünceler, başlangıçta basit düzeyde ele alınmış olup sonradan sistemleştirilmiştir.⁹ Mutezile bilginleri Allah'ın kadîr, alîm, basîr olduğunu kabul etmekle birlikte, tevhit ilkesiyle Allah'ın sıfatlarının zâtından bağımsız ve ayrı olduğu düşüncesine karşı çıkarlar. Bunun nedeni, ilahî sıfatların Allah'ın zâtından ayrı kabul edilmesi durumunda, birden çok ezeli varlığın ortaya çıkacağı ve bunun sonucunda tevhit inancının sona ereceği endişesidir.¹⁰

İlk Mutezile düşünürü kabul edilen Vâsıl b. Ata (ö. 748), Allah'ın sıfatlarından ilim, kudret, irade ve hayy sıfatlarının Allah'ın zâtıyla bir olduğunu reddeder. Ona göre, bu sıfatların ezeli ve ebedî kabul edilmesi halinde Allah'ın birliği sarsılacak ve "birden çok ezeli ve ebedî ortaya çıkmış" olacaktır. Ona göre, iki kadim ve ezeli ilahın mümkün olmayacağına ittifak edilmelidir. Zira Vâsıl'ın "*Her kim kadim bir mânâ veya sıfat ispat ederse, iki ilah tespit olmuş olur.*" dediği rivayet edilmektedir.¹¹ Fakat Vâsıl'ın bu görüşü, sonraki dönem Mu'tezilî âlimleri tarafından kâbul görmemiştir. Onlar, Allah'ın ilahî sıfatlarını "ilim ve kudret" olarak ikiye indirip bunlara "aslî sıfatlar" demişler, sonrasında ise bu ikisini "birlik" sıfatı olarak tek bir sığata indirgemişlerdir.¹²

Vâsıl'ın, Allah'ın sıfatlarını nefyetmekle, aslında Seneviyye mezhebinin görüşlerini reddetmeyi amaçladığı söylenmektedir. Aslında o, düalist bir inanca sahip Zerdüşî, Mazdek ve Manî düşüncesine karşı çıkmaktaydı. Her ne kadar Hristiyanlarla tartıştığına ilişkin bir bilgi bulunmasa da, bazı araştırmacılar onun sıfatların nefyi ile Hristiyanlıktaki teslisi reddetme ve çürütmeyi hedeflediğini söylemektedir.¹³

Aynı zamanda sıfatlar konusunun sistematik olarak tartışılmasına öncülük eden ve Mutezile ekolünün önemli ismi olan Ebu'l-Huzeyl Allâf (ö. 840),¹⁴ Allah'ın zatının hiçbir sıfatı olmadığı, "*mutlak bir*" olduğu fikrine karşı çıkmıştır. O, Allah'ın sıfatlarının zatıyla tam olarak aynı olduğunu, O'nun bilgisi ve kudretinin ayrı birer sıfat değil, bizzat kendi zatının bir eseri olduğunu iddia etmektedir. Onlara göre bu söylem, Allah'ın kesin olarak birliği düşüncesini korumaktadır. Allâf, Allah'ın sıfatlarının zatından ayrı düşünülmesinin, tevhit

⁸ en-Neşşâr, s. 239-240.

⁹ Ebû Feth Muhammed b. Abdilkerim bin Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, (tahkik: Muhammed Seyyid Kıylanî), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1961, s. 43; Osman Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci/Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allâf*, Ankara Okulu yay., Ankara, 2001, s. 76.

¹⁰ Şerif, I/236.

¹¹ eş-Şehristânî, I/46.

¹² Şerif, I/240; en-Neşşâr, s. 185-186.

¹³ en-Neşşâr, s. 186.

¹⁴ Aydınlı, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslam Düşüncesine Katkıları", s. 44.

uzaklaşıp teslis akidesini geliştiren Hristiyanların durumuna düşme tehlikesine dikkat çekmektedir.¹⁵

Özetle, Mutezileye göre Allah'ın sıfatları zatın aynısıdır ve onunla birdir. Sıfatların zattan ayrı kabul edilmesi halinde birden çok ezeli varlığın mevcudiyeti söz konusu olur. Hâlbuki sıfat zatla aynı olduğu zaman bu ikilem ortaya çıkmaz ve mükemmel tek kadim bulunur. Buradan da anlaşılıyor ki, Mutezile âlimleri Allah'ın sıfatlarını inkâr etmemekte, sadece onların Allah'ın zatından ayrı olmayıp O'nunla aynı olduğunu söylemektedir.¹⁶

b. Eşarîlerin sıfatlarla ilgili görüşleri

Eşarîlik miladi on ve on birinci yüzyıllarda gelişen İslâmî bir düşünce akımıdır. Bu ekol, Mutezilenin nastan kopuk akılcı kelamına karşılık nassı önceleyen bir İslâm kelamının temelini atmıştır.¹⁷

Allah'ın birliği konusunda Saneviyye ve Hristiyanlığa beraberce karşı koyan Eşarî ve Mu'tezilî kelamcılar, Allah'ın sıfatları konusunda açık bir görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Mutezile âlimleri ezeli kadim sıfatları kabul etmezken, Eşarîler bunları kabul etmektedir.

Sıfatlar konusunda Eşarîlerin görüşü şöyledir: Allah teâlâ kendi zatında birdir, zatı ile kaimdir ve O'nun ezeli sıfatları vardır. O, zatında olduğu gibi, ezeli sıfatlarında da birdir. İlk dönem Eşarî ulemasının sıfatlar konusuna "ne Allah'tır ne de Allah'tan başkadır" görüşünde olduklarını, daha sonrakilerin ise "sıfatların Allah'ın zatından başka olduğunu" söyledikleri ifade edilmektedir. Allah'ın sıfatlarının olması ise, O'nun, âlim, kâdir ve hayy olmasıyla sabittir. Eşarîler, Mutezilenin "Allah, ilim, kudret ve hayatla değil, bizzat (bi-nefsihi) Âlim'dir, Kâdir'dir ve Hayy'dır" şeklindeki görüşlerini kabul etmez.¹⁸

Eşarîler, Mutezililere karşı, Allah'ın sıfatlarının ezeli olarak kendisinde var olduğunu, ancak O'nun zatının aynı olmadığını savunmuşlardır. Ebedî olan sıfatlar O'nun zatının ne aynısı ne de zatından başkadır. Zira eğer aynı olsaydı, başka delile ihtiyaç duyulmaksızın, zatı bilinince O'nun âlim ve kâdir olduğunun da bilinmesi gerekirdi. Bu bakımdan gerçeklik açısından O'nun zatı tektir ve kendisinde ebedî olarak var olan birçok sıfat mevcuttur. Eşarîler, bu konuda bir ikilemin iki ucu arasında yer almaktadırlar. Çünkü Allah'ın ezeli ve ebedî kabul ettikleri sıfatlarını O'nunla ne özdeşleştirebiliyorlar ne de ayırabiliyorlar. Eğer Mutezile gibi yapıp sıfatları, Allah'ın zatıyla özdeşleştirseler, onlara göre bu açıkça sıfatların reddi anlamına gelecektir. Eğer onlar bunların Allah'tan ayrı, mutlak olarak bağımsız farklı şeyler olduğunu savunsalar, bu da tevhide aykırı olacak ve ebedî olan varlıkların çokluğuna delalet edecektir. Bu sebeple Eşarîler

¹⁵ el-Warrağ, s. 12; Şerif, I/242-243; Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci...*, s. 151-153; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Birleşik yay., İstanbul, 1998, s. 304.

¹⁶ Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci...* s. 79; en-Neşşâr, s. 242

¹⁷ Şerif, I/255.

¹⁸ Adudiddin el-İcî, *el-Mevâkif fî İlmi'l-Kelâm*, Alemü'l-Kütüb, tarihsiz, s. 279.

orta bir yol olarak, sıfatların bir anlamda Allah'ın zatına dâhil, bir başka açıdan da O'nun dışında olduğunu söylemişlerdir.¹⁹ Bu söylem, hem Allah'ın sıfatlarının gerçekliğini hem de aynı zamanda O'nun birliğini korumak için büyük bir avantaj sağlamasına rağmen, bunu açıklamak oldukça zordur.²⁰

c. Sıfatlar Konusunda İslâm Dışı Unsurların Etkisi

İlk dönem Ehl-i Sünnet uleması Mutezilenin hem felsefe hem de Hristiyanlık'tan etkilendiği görüşüne sahiptir. Bu görüşü kabul eden bazı müsteşrikler de, onların aynı zamanda Hint dinleri, Fars mezhepleri, Demokrit ve Aristo gibi filozoflar, Stoa felsefesinden ve Yeni Eflatunculuk'tan etkilenmiş olduğunu ileri sürmektedir.²¹

Mutezile âlimlerinin felsefe kitaplarını okudukları, onların görüşlerini kelimelerle karıştırdıkları söylenmektedir. Özellikle el-Allaf'ın, sıfatlar konusunu işlerken, filozofların yolunu izlediği, Nazzam'ın da felsefecilerin çizdiği yolu takip ettiği belirtilmektedir. Mesela Eşarî'nin, sıfatların kadim olup olmaması konusunda el-Allaf'ın Aristo'dan etkilenmiş olduğunu söylediği rivayet edilmektedir.²² Şehristani ise Ebu'l-Huzeyl'in sıfatları zatın tezahürleri olarak tasdikini, Hristiyanların teslisin uknumları gibi görmekte olduğunu, benzer şekilde Adudiddin el-Îcî de, Mutezilenin kadimleri ispat etmenin küfür olduğunu, Hristiyanların da bu yüzden küfre düştüklerini söylediğini nakleder. Kendisi buna cevap olarak, kadim zatlar ispat etmenin küfür olduğunu, aksine tek bir zat ve O'na ait sıfatlar ispat etmenin küfür olmadığını ileri sürer.²⁴

Allah'ın sıfatlarıyla ilgili tartışma ve ortaya atılan görüşleri değerlendiren bazı Batılı araştırmacılar, özellikle Mutezilenin görüşleri üzerinde Hristiyanî etkiden söz etmektedir. Onlar, ilahî sıfatların gerçekliğine inancın, buna karşı çıkanlar tarafından Hristiyanlığın teslis akidesine benzer bir inanç olarak nitelendirildiğini ileri sürmektedir. David el-Muhammas, Saadia, Joseph el-Basir ve Maimonides gibi bazı Yahudi düşünürlerinin de İslâm düşüncesindeki ilahî sıfatların gerçekliğiyle ilgili kanaatleri, Hristiyanlığın teslis inancına ilişkin mukayeseli kaynaklarda zikredilmektedir. H. Austryn Wolfson bunlardan hareketle, İslâm kelamındaki ilahî sıfatlarla ilgili inancın kaynağının, Hristiyan teslis akidesinde aranması gerektiğini iddia etmektedir.²⁵

Wolfson, sıfatlarla ilgili inancın kaynağının Hristiyan teslis akidesinden alınmış olduğu yönündeki görüşünü, bu sıfatların gerçekliğini kabul etmeyenlere dayandırmakla beraber, şunu da söylemeyi ihmal etmiyor: "İnsanlar, özellikle dinî meselelerde gerçekte öyle olmayan şeyler hakkında

¹⁹ el-Îcî, s. 280; Şerif, I/261-262.

²⁰ el-Warrağ, s. 12.

²¹ Canpolat, s. 4.

²² en-Neşşar, s. 245.

²³ Watt, s. 305; Wolfson, s. 137-138..

²⁴ el-Îcî, s. 280.

²⁵ Wolfson, s. 85-86.

birbirlerini suçlama alışkanlığındadırlar. Eğer biz, hakkında hasımlarının söylediklerine dayanarak sıfatlarla ilgili İslâmî akidenin kaynağının Hristiyan teslis akidesi olduğunu kabul edeceksek, bunu desteklemek için bazı haricî deliller bulmamız gerekir."²⁶

İslâmî sıfatlar akidesinin Hristiyan teslis akidesinden kaynaklanmış olabileceği ön kabulüyle araştırmaya başlayan Wolfson, İslâm kaynaklarında bu konuyla ilgili haricî deliller bulmaya çalışmaktadır. Bu amaçla o, Arapça'da "sıfat" kavramından başka "mânâ" kelimesinin sıfat anlamında kullanılmasından hareketle, "mânâ"nın "şey" ile eşdeğer olduğunu, bu kelimelerin de Aristo'nun eserlerinde "pragma" kelimesinin tercümesi olduğunu ileri sürmektedir. Pragma kelimesinin ise Hristiyanlık'ta teslisin üç şahsını anlatmak için "hypostases" ve "persons" kelimelerinden başka "şeyler" (progmata) kelimesinin kullanılmasına dikkat çeker. Bu kavramın (pragma), teslisin uknuamları için teknik bir terim olma başarısı gösteremediğini de yine kendisi ifade etmektedir. Fakat iddiasını da ilerleyen sayfalarda bu temel üzerinden götürmeye çalıştığı görülmektedir.²⁷ Hâlbuki onun "*üç şahıstan her biri, kendisini diğer iki şahıstan ayrı bir "şey" yapan bir "özelliğe" yahut bir "karakteristik" e sahiptir.*"²⁸ ifadesi, İslâm'daki sıfatlarla, Hristiyanlık'taki teslisin unsurları arasında çok ciddi fark olduğunu ortaya koymaktadır. İddia edildiğinin aksine, İslâm düşüncesinde Allah'ın sıfatları hiç bir zaman O'nun dışında gerçekliği olan varlıklar olarak görülmemiştir. Hristiyanlık'taki teslis inancında ise Baba, Oğul ve Kutsal Ruh üç ayrı tanrısal şahsiyetlerdir.²⁹

Benzer şekilde Kilise Babalarının, teslisin uknuamları arasında bir ayırıcı özellik ortaya koydukları ifade edilmektedir. "*Bu ayırım ilkesine göre, şahıslardan her birini niteleyen ve onları ötekilerden ayıran, asla madde içermeyen ve bir şahsı diğerinden ayırırken tarif ettiği şahısların şahsî özellikleriyle aynı kalan bir özelliştir.*"³⁰ Buna göre, üç şahıstan her biri, kendisini diğer iki şahıstan ayrı bir "şey" yapan bir özelliğe sahiptir.

David Thomas, Ebû İsa el-Varrak'ın eserine yazdığı önsözde, Mutezilenin birçok konudaki düşüncelerinin, İslâm dışı felsefî sistemlerden alındığı veya onlardan haberdar olduklarının izlerini taşıdığını iddia etmektedir. Bunların başında İslâm dünyası içerisindeki Müslüman ve Hristiyanların Tanrı'nın varlığı konusuna dair açıklamalarındaki söz konusu yakın ilişkinin bunun bir ispatı olduğunu söylemektedir. Ona göre bu dönemde (onuncu yüzyıl) Müslüman düşünürler arasındaki en önemli tartışma konusu, Tanrı'nın

²⁶ Wolfson, s. 86-87.

²⁷ Wolfson, s. 87 vd.

²⁸ Wolfson, s. 91.

²⁹ Mehmet Bayraktar, *Bir Hristiyan Dogması: Teslis*, Ankara Okulu yay., Ankara, 2007, s. 38 vd.; Tahir Uluç, "Tevhid-Teslis Polemiğinin İslam Felsefesindeki Yansıması: Yahya bin 'Adî ve Makâle fi't-Tevhid", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2006, c.5, sa: 9, s. 97.

³⁰ Wolfson, s. 90.

sıfatlarıdır. Çünkü Allah'ın varlığıyla ilişkili olan sıfatların varlığı konusu, Allah'ın birliğinin nasıl anlaşılacağı konusunu etkilemekteydi.³¹

David Thomas'a göre, Müslümanların bu konudaki tartışmalarından haberdar olan çağdaş Arap Hristiyanlarının, kendi geleneklerindeki Teslis doktriniyle ilgili tartışmalarla benzerliğini hemen anlamışlardı.³²

Bize göre, Mutezile âlimlerinin yabancı unsurlardan etkilendiği konusunda söylenen görüşlerin ihtiyatla karşılanması gerekir. Burada sorulması gereken soru şudur: Acaba Mutezile felsefi metodu ve felsefenin ruhunu mu almıştır yoksa felsefenin konularını mı almıştır? en-Neşşar'a göre, Mutezile'nin İslâm düşüncesinden kaynaklanan kendine özgü bir mantık anlayışı vardır. Aristo mantığını almama hususunda Mutezile Ehl-i Sünnet'le birlikte olmuştur. Mutezile, çalışma ve düşüncesinin özünde Yunan felsefesinin etkisinde kalmamıştır. Bunların felsefeyle tanışmış olmaları, felsefe öğretmiş olmaları ve Yunan felsefesinin bazı kısımlarından etkilenmiş olmalarından hareketle, onların Yunan felsefesinin genel ilkelerini almış olduklarını söylemek abes olur.³³ Örneğin, Bar Hebraeus, bizdeki bilinen ismiyle Ebu'l-Ferec, ilahî sıfatların gerçekliğini kabul etmeyen Mu'tezilî âlimlerin, aslında bu hareketleriyle Hristiyanlığın bir dogması olan teslisin uknumlarından kaçındıklarını belirtmektedir. Çünkü onlar, ilahî sıfatların varlığını kabul etmenin, insanı dolaylı olarak teslis inancına götüreceğine inanmaktadırlar.³⁴

Bazı müsteşrik ve araştırmacıların Mutezileyi görüşlerinden dolayı kilise babalarının öğrencileri olarak gösterdikleri ifade edilmektedir. Bunun doğru olmadığı, Mutezilenin hasımlarını belli konularda Hristiyanlara uymakla suçlamasından anlaşılmaktadır. Örneğin, İbn Abbad'ın Abdullah b. Küllab'ı, Kur'an'ın kadim olduğu görüşünün Hristiyanların Mesih'in kadim olduğunu söylemelerine benzediğini söyleyerek eleştirdiği nakledilmektedir.³⁵

Sonuç olarak, benzer kavramları ve akli metotları kullanmış olmasına rağmen, genel kabul, Mutezilenin ortaya çıkışının tamamen Müslüman toplumun iç dinamiklerinden kaynaklandığı, hiçbir şekilde Hristiyanî etkinin olmadığı yönündedir.³⁶

2. Hristiyanlık'ta Teslis Doktrini ve Yorumu

Hristiyanlık'ta inancın temelini teslis akidesi oluşturmaktadır.³⁷ Buna karşılık Hristiyan Kitab-ı Mukaddesi'nde teslis (trinity) kavramı açıkça geçmez. Teslis (Yunanca trias) kavramını ilk olarak ikinci asrın sonunda Antakyalı

³¹ el-Warraq, s. 12.

³² el-Warraq, s. 12-13.

³³ en-Neşşar, s. 246-248.

³⁴ Wolfson, s. 85-86.

³⁵ en-Neşşar, s. 251.

³⁶ en-Neşşar, s. 249.

³⁷ Mehmet Aydın, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, TDV yay., Ankara, 1995, s. 47.

Theophine kullanmıştır.³⁸ Buna rağmen başlangıçta bazı ifadelerden yola çıkılarak³⁹ kutsal kitapta teslisin varlığına delil getirilmeye çalışılmıştır. Fakat teslis dogmasının asıl önem kazandığı dönem, II. yüzyıldan sonra Grek felsefesi ve Yeni-Eflatuncu görüşlerin etkisi altında olmuştur. Bu dönemde, İsa'nın tabiatıyla ilgili tartışmaları sona erdirmek için ardı ardına konsiller toplanmış, 325 yılında İznik'te toplanan ilk konsilde İsa'nın Baba ile aynı cevherden olan gerçek bir Tanrı olduğu; 381 yılında İstanbul'da yapılan ikinci konsilde ise Kutsal Ruh'un da Baba ve Oğul'la aynı tabiata sahip olduğu ve tanrısallık bakımından onlarla eşit seviyede olduğu doktrini kabul edilmiştir.⁴⁰ Genel anlamıyla teslis, "aynı cevherden olan fakat şahıs olarak birbirinden ayrı ve farklı üç tanrı inancı"⁴¹ demektir.

Bir yandan Tanrı'nın birliğini savunan ve İsa'nın tanrısallığına karşı çıkanlar, yapılan konsillerde sapkın sayılıp aforoz edilirken, diğer taraftan hem Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un birbirinden farklı üç ayrı Tanrı şahsiyetler olduğu, hem de Tanrı'nın bir olduğu ilan edilmiştir. Buna göre Tanrılık tabiatı veya cevheri yönünden bir, Babalık, Oğulluk ve Kutsal Ruhluk bakımından birbirinden farklı üç unsurdan oluşan ve Hristiyanlarca "*Üçte Bir, Birde Üç*" olarak formüle edilen teslis doktrini Hristiyan inancının simgesi olarak benimsenmiştir.⁴²

Hristiyanlık'ta teslis konusunda "Bir de Üçlük" ve "Üçte Birlik" şeklinde tanımlanacak iki farklı görüş vardır. Her iki görüşün birleştikleri nokta, Baba, Oğul ve Kutsal Ruhun ezeli varlıklar olduğudur.

Yunanlı kilise babalarının, özellikle İskenderiye çevresinde geliştirilen ilk teslis anlayışı, "*Birde Üçlük*" düşüncesidir. Bu anlayışa göre, Baba'ya tanrısallıkta öncelik verilmektedir. Yani Tanrılık ve Birlik, Baba'ya aittir. Oğul ve Kutsal Ruh, tanrı Baba'dan neşet etmiştir. Dolayısıyla Baba, tanrılığı Oğul ve Kutsal Ruh ile paylaşmaktadır. Burada Bir'den üçe gidiş söz konusudur.⁴³

Latin kilise babalarında ise teslisin üç unsurunu cevher olarak aynı, ancak her üçünün de ezeli şahıslar olarak ayrı varlıklar kabul etmekte ve Tanrılığı bu üç unumun birliğinde görmektedir. Bu anlayışa göre, teslisin üç unumunu her yönden eşit olup aralarında öncelik ve üstünlük yoktur.⁴⁴

Zaman içerisinde İsa'nın tabiatı ve teslisin unsurlarıyla ilgili ciddi bir bilgi birikimi ve kendine özgü bir dil oluşmuştur. İlk dönem Kilise Babaları ve teologlar, konsillerde kabul edilen teslis inancını, din içi veya din dışı muhaliflere karşı savunmak amacıyla "apolojetik" olarak bilinen eserler kaleme almışlardır.

³⁸ Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, D.İ.B. yay., Ankara, 1988, s. 123.

³⁹ Bkz. Matta 28/19; Yuhanna 1-3, 14; 17/21; II. Korintoslulara 13/13.

⁴⁰ Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiiyeler...*, s. 95-96; Uluç, s. 84-85.

⁴¹ Bayraktar, s. 38.

⁴² Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiiyeler...*, s. 96.

⁴³ Bayraktar, s. 50.

⁴⁴ Bayraktar, s. 51.

Örneğin Kartacalı Tetullianus (160-222), Hristiyan dogmalarının felsefi metotlarla ispat edilmesine şiddetle karşı çıkmış, bunlara olduğu gibi inanılmasını savunmuştur. İskenderiyeli Clemens (150-215) ise Hristiyanlık dogmalarını mantıklı ve anlaşılır kılma çabasında akla büyük önem vererek, felsefe ile Hristiyanlık arasında uzlaştırma girişiminde bulunmuştur. Batı Hristiyan dünyasında teslisi aklileştirmede öncü Aziz Augustine'dir. Hristiyan Skolastiğinin de kurucusu kabul edilen Augustine, teslis inancını Yeni Plâtoncu yoruma tabi tutmuş; Aquinolu Thomas ise Augustine'nin teslis yorumlarını daha sistematik ve ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.⁴⁵

Hristiyanların teslis dogmasıyla ilgili görüşlerine İslâm kaynaklarında sıkça yer verilmektedir. Müslümanların Hristiyan teslis dogmasına karşı yazdıkları reddiyeler ve Hristiyanların bunlara cevapları incelendiğinde, eleştirilerin Hristiyanların birden çok Tanrı'nın varlığına inandıkları hususu üzerinde yoğunluk kazanmaktadır. Hristiyanların cevaplarında ise teslisi, tevhit ve zat-sıfat ilişkisi bağlamında değerlendirdikleri görülmektedir.

Teslis dogmasını felsefi metotlarla ve İslâmî bakış açısıyla eleştiren ilk Müslüman filozofun Ebû Yusuf Yakub bin İshâk el-Kindî (ö. 873) olduğu söylenmektedir. Kindî'nin eleştirilerine "*Makâle fi't-Tevhid*" isimli eserinde Kindî gibi felsefi metotlar kullanarak cevap veren Hristiyan filozof Yahya bin 'Adî (893-974), teslis doktrinini müdafaa etmek istemiş, asıl amacının ise "teslisin bir nevi tevhit olduğunu ispat etmek ve Hristiyan teslis doktrininin mantıksallığını ortaya koymak olduğu"⁴⁶ ifade etmiştir.

Kelam kaynaklarında, Hristiyan mezheplerinin teslisin uknumlarını Allah'ın sıfatları olarak gördükleri ifade edilmektedir. Buna göre, *Baba*, zât; *Kutsal Ruh*, kudret veya hayat sıfatı; *İsa* ise ilim veya kelam sıfatıdır. Yaratıcı ilah bir cevher üç uknumdur. Bu üç uknum cevheriyette bir, uknumiyette üçtür.⁴⁷

İslâm coğrafyasında yaşayan bazı Hristiyan teologların hem Müslümanların teslis eleştirilerine cevap vermek hem de Arapça konuşan Hristiyanlar için bu konuda teolojik bir dil geliştirmek amacıyla apolojetik eserler kaleme aldıkları görülmektedir. Bu eserlerde dikkati çeken en önemli unsur, teslis akidesinin, Müslüman kelimcilerin tartışma konusu yaptığı Allah'ın sıfatlarıyla karşılaştırılması ve ispata çalışılmasıdır.

Yahya ed-Dimeşkî'nin (ö.754) kaleme aldığı "Disputatio Cristiani et Saraceni" (Hristiyan ve Müslümanın Tartışması) adlı eserinde haber verdiğine göre, Müslümanlar 635 yılında Suriye'yi fethettikten sonra, Hristiyanlarla aralarında tartışmalar olmuştur. Tevhid-Teslis tartışmasında, Hristiyan olan, teslisin uknumlarından Baba ile kastedilenin Müslümanlar ve Hristiyanlarca Allah olarak işaret ettikleri şey olduğunu, Oğul ve Kutsal Ruh ile kastedilenin ise

⁴⁵ Uluç, s. 86-87.

⁴⁶ Kindî'nin teslis eleştirisi ve 'Adî'nin Kindî'ye cevabıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Uluç, s. 81-124.

⁴⁷ Karadağ, s. 10-11.

"hayat ve ilim" veya "hayat ve kudret" veya "ilim ve kudret" sıfatlarına işaret ettiğini söyler. Sonrasında Müslümana dönerek Hristiyanların Tanrı anlayışındaki bu özellikleri Allah'a tatbik edilmesine bir itirazı olup olmadığını sorar. Müslüman ise Kur'an'ın açıkça Allah'ı *hayy*, *alim* ve *kadir* olarak nitelendirdiğini söyleyerek itirazı olmadığını söyler. Yine Hristiyan söze devam ederek, Hristiyan akidesine göre ilim (Oğul) ve kudretin (Kutsal Ruh) Tanrı'nın sıfatları olarak Tanrı'nın zatından ayrılmayıp gerçek şeyler oldukları görüşüne itirazı olup olmadığını sorar. Müslüman tartışmacı bir itirazı olmadığını, hayat, ilim ve kudretin Allah'ın sıfatları olarak gerçek ve ezeli şeyler olduğunu söyler. Bunun üzerine amacına ulaşmış olan Hristiyan polemikçi, Hristiyanların ezeli olan bir şeye Tanrı denebileceğine inandıklarını, bu yüzden Oğul ve Kutsal Ruh'a da ezeli olduğundan dolayı Tanrı denebileceğini iddia eder. Hristiyan, teslisin üç uknumunun ayrı birer Tanrı olduğu sonucuna varınca, Müslüman tartışmacı, nefesini boşa tüketme Kur'an, "Allah, için üçüncüsüdür, diyenler kâfir olmuşlardır; çünkü Allah'tan başka ilah yoktur"⁴⁸ diyerek bizi uyarmıştır, şeklinde bir karşılık verir.⁴⁹

Yahya ed-Dimeşki'den naklettiği bu hayali diyalogun sonunda Wolfson, Müslümanların Allah'ın sıfatları olarak hayat, ilim ve kudretin gerçekliğini kabul ettiklerini, ancak bunlara Tanrılar denmesini reddettiklerini, bu kabul ve reddin Müslüman tevhit akidesini Hristiyan teslis dogmasından ayırdığını iddia etmektedir.⁵⁰

Hristiyanlar Tanrı hakkında "Bir üçtür, üç birdir" tenakuzundan hiçbir zaman kurtulamamışlardır. Hristiyanların çoğunluğu, hem bölünmeyen bir Tanrı, hem de O'nda birbirinden ayrı ve bağımsız üç şahsın varlığını kabul etmişlerdir.⁵¹

3. İbn Rüşd'ün Teslis Bağlamında Kelamcılar Eleştirisi

Farklı bir dine karşı yazılan reddiyelerde kullanılan argümanların aksine, aynı dine inanan ancak muhalif görüşte olanlara karşı yöneltilen deliller daha ziyade küfre düşme veya diğer din mensuplarına benzeme suçlaması şeklinde olmuştur. Bunun en bariz örneği, Allah'ın sıfatlarının gerçekliğiyle ilgili tartışmalarda görülmektedir. Wolfson'un da dediği gibi, "insanlar, özellikle dinî meselelerde gerçekte öyle olmayan şeyler hakkında birbirlerini suçlama alışkanlığındadırlar."⁵²

Bu suçlamalar arasında, Haricilerin, tamamen siyasî bir olayda, muhaliflerini küfürle itham etmesi, filozofların inanç boyutunda birbirlerine "tehafüt" suçlamasında bulunması ve nihayet konumuzla alakalı olan Allah'ın

⁴⁸ Mâide 5/77.

⁴⁹ Wolfson, s. 98-99; Uluç, s. 95-96.

⁵⁰ Wolfson, s. 99; Uluç, s. 96.

⁵¹ Yıldırım, s. 124.

⁵² Wolfson, s. 86.

sıfatlarının gerçekliğini kabul edenlerle; etmeyenlerin birbirlerini küfürle itham etmeleri, bunun en tipik örnekleridir. Özellikle sıfatlarla ilgili tartışmalarda, Allah'ın mutlak "Bir" oluşuna zarar vereceği endişesiyle sıfatları reddedenler, sıfatların reddinin Allah'ın inkârı anlamı taşıyacağını düşünenlerce; sıfatların zâttan ayrı telakki edilmesinin birden çok ilah anlayışına götüreceğini söyleyenler, sıfatların zâtle bir ve aynı kabul edilmesinin birden çok ezeli ve ebedî ilahın varlığına yol açacağını ileri sürenlerce ve nihayet hem Allah'ın zâtıyla sıfatlarının bir ve aynı şey olduğunu iddia edenler hem de sıfatlar zât üzerine zaittir diyenler, İbn Rüşd gibi âlimlerce Hristiyanların teslis akidesine benzer bir inanca yol açacağı endişesiyle suçlanmışlardır.

İbn Rüşd, kelimcilerin Allah'ın sıfatları konusundaki yaklaşımlarını, "*sıfatlar konusunda ortaya çıkan bidatler*" kategorisinde değerlendirmektedir. Allah'ın sıfatlarının zât mı yoksa zât üzerine zâit mi olduğu, başka bir deyişle bunların "*nefsî sıfatlar mı*, yoksa "*manevî sıfatlar*"⁵³ mı olduğu tartışmasında⁵⁴ ayrılığa düşen Eşarî ve Mutezile âlimlerinin görüşlerini incelerken, her iki gruba da Hristiyan teolojisinde önemli bir yer tutan "*teslis*" bağlamında cevap vermektedir.

İbn Rüşd, hem Eşarîlerin, "*bu sıfatlar manevî sıfatlar olup zât üzerine zâittir*" yorumuna, hem de Mutezilenin "*zât ile sıfatlar bir ve aynı şeydir*" düşüncesine karşı çıkmakta ve eleştirmektedir. Bu noktada o, Eşarîlerin görüşlerinin, *vücut, hayat ve ilim* uknumlarının varlığını iddia eden Hristiyanların görüşlerine; Mutezilenin görüşünün de yine Hristiyanların, "*ilah bir yönden birdir, bir yönden üçtür*" yorumlarına benzediğini söylemektedir.

İbn Rüşd, ilk olarak Eşarîlerin, Allah'ın sıfatlarını manevî sıfatlar olarak görüp, zât üzerine zâit olduğu düşüncesine karşı çıkar ve bunun Hâlîk'in cisim olması sonucunu doğuracağını söyler. Çünkü onların iddia ettikleri gibi, Allah'ın zâtı üzerine zâit olan bir ilimle âlim olması ve yine zâtı üzerine zâit olan bir hayatla diri olması halinde, sıfat ve mevsuf, taşıyan ve taşınan olma durumu söz konusudur. Bu ise cisme has bir özelliktir. İbn Rüşd'e göre, Eşarîlerin, "*zât yine kendi zâtıyla kaim, sıfatlar da o zâtle kaimdir; zât da sıfatlar da kendi kendine kaimdir*" demeleri, birden çok ilahın olmasını gerektirir. Bu ise üç uknumun, yani *vücut, hayat ve ilim* uknumlarının varlığını iddia eden Hristiyanların görüşüdür. Hâlbuki Allah Teâlâ "*Küfredenler şüphesiz ki, Allah için üçüncüdür, demişlerdir.*"⁵⁵ buyurmaktadır.⁵⁶

⁵³ "*Nefsî sıfattan maksat, zât üzerine zait bir mananın zât ile kaim olması değil, zâtın nefsi için mevsuf olduğu şeydir. Vâhid ve kadim gibi. Burada kadim sıfatı, zât üzerine zait ve ondan başka değil, onun aynı olan bir sıfattır. Manevî sıfattan maksat ise, kendisinde kaim olan bir mana sebebiyle zâtın mevsuf olmasıdır.*" Bkz. İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, (yayına hazırlayan Süleyman Uludağ), Dergah yayınları, İstanbul, 1985, s. 239-240.

⁵⁴ İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, s. 239.

⁵⁵ Bkz. Mâide 5:76.

⁵⁶ İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, s. 240.

İbn Rüşd; Eşarîler'in "*Allah'ın zâtı zâtı ile, sıfatları da zâtı ile kaimdir*" sözlerinin aynı zamanda, Allah'ın zâtı ile sıfatları arasındaki münasebeti, cevherle araz arasındaki münasebet haline getireceğini söylemektedir. Çünkü cevher, zâtı ile kaim olan; araz ise başkasıyla kaim olan şeydir. Cevher ile arazdan oluşan bir şey zorunlu olarak cisimdir.⁵⁷

İbn Rüşd, başlangıçta sorduğu soru çerçevesinde Mutezilenin yaklaşımını da ele almakta ve eleştirmektedir. Mutezilenin, zât ile sıfatları bir ve aynı görmelerini, ilk ve temel prensiplerden uzak görmektedir. İbn Rüşd'e göre, ilmin âlimden başka olması zorunluluğu vardır. Zira ilmin âlimden ibaret olması mümkün değildir. Baba ve oğul'un bir tek manaya gelmesi ve tek bir şahıs göstermesi için, bir karine olması şarttır. Aynı şahıs hem baba hem de oğul olabilir, ancak oğul itibarıyla baba, babası itibarıyla de oğul olduğunu gösteren bir karine olması gerekir. Allah hakkında bu türden sözler söylemek, halkın anlayış seviyesinin üzerinde olduğu için onların ancak sapmalarına sebep olacaktır. Bu türden düşünceleri açıkça anlatmak, İbn Rüşd'e göre bidattir ve Hristiyanların ayağı da bu noktada kaymıştır. Çünkü Hristiyanlar, sıfatların çokluğu ve bu sıfatların başkasıyla değil, zât gibi kendi kendine kaim cevherler olduklarına inanmışlardır. İbn Rüşd, Hristiyanların, "*Tanrı bir yönden birdir, bir yönden üçtür*" demeleri ve bununla "vücut, hayat, ilim" olması itibarıyla üç, diğer taraftan bu üçün toplamının bir olması bakımından da "bir" olduğunu anlatmak istediklerini belirtmektedir.⁵⁸

İbn Rüşd'ün zât-sıfat ilişkisi konusunda birbirinden farklı görüş ortaya koyan Eşarî ve Mu'tezilî âlimlerini eleştirisini anlayabilmek için, onun tevhit, cisim, cevher ve araz gibi felsefi kavramlara yüklediği anlamların ve Allah'ın halka anlatılmasında izlenecek yönteminin bilinmesi gerekir. Özellikle bu türden anlaşılması zor konuların burhan ehli⁵⁹ olmayanlara açıklanmasının, hem açıklayıcı hem de açıklananı bidat ya da küfre götüreceği düşüncesi de akılda tutulmalıdır.⁶⁰

İbn Rüşd, insanlara önce Allah'ın varlığının, ardından O'nun ortağının olmadığını ve son olarak da O'nun sıfatlarının öğretilmesi gerektiğini söyler. O, Allah'ın sıfatlarını kabul etmekle birlikte, ulûhiyetle ilgili konuların halka, misaller vererek temsili bir surette sembolik ifadeler kullanılarak anlatılmasını; burhan ehline anlatılırken ise akılcı sistemin gereği olarak tevile başvurulmasını savunur.⁶¹

⁵⁷ İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, s. 240.

⁵⁸ İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, s. 241-242.

⁵⁹ İbn Rüşd, şerâite göre insanları üç sınıfa ayırır: Bunlar, 1. Tevil ehli olmayıp hitabete dayalı delil ehlidir. 2. Cedele dayalı tevil ehlidir. 3. Kesin tevil ehli olanlardır. Bunlar *burhan ehlidir*. Bkz. Murtaza Korlaelçi, "*İbn Rüşd'e Göre Din-Felsefe İlişkisi*", *İbn Rüşd Kongresi Tebliğleri*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü yayınları, Kayseri, 1993, s. 58-59.

⁶⁰ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl/Felsefe Din İlişkisi*, (çev: Bekir Karlığa), İşaret yay., İst., 1992, s. 91.

⁶¹ Muhiddin Bağçeci, "İbn Rüşd'de İlahiyat (Ulûhiyet)", *İbn Rüşd Kongresi Tebliğleri*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü yayınları, Kayseri, 1993, s. 88.

İslâm toplumunun gelişmesi ve yeni kültürlerle temas kurulması, yeni bir dinî anlayışı beraberinde getirmiştir. Mutezilenin sıfatlar konusundaki fikirleri, İslâm'ın tevhit ilkesini güçlendirme ve Hristiyanların itirazlarına karşı koruma kaygısından doğmuştur. Çünkü Hristiyanlar, teslis dogması sebebiyle Müslümanların kendilerini kâfir olarak nitelemelerine karşı, Kur'an'daki Hz. İsa'nın "kelimetullah" oluşunu "kelâmullah"ın ezeli oluşuyla karşılaştırmış ve "Bizde İsa kelimetullah'tır, sizde de Kur'an logos'tur; yani her ikisi de ezeldir" iddiasıyla cevap vermişlerdir. Bu konuda Mutezile bilginleri tarafından ortaya konulan hassasiyetin kendi içinde oldukça haklı nedenleri olduğu görülmektedir.⁶²

Baba'dan ayrı bir gerçekliğe sahip olmaları ve yaratılmamış olmaları sebebiyle Hristiyanların Tanrı olarak kabul ettiği Oğul ve Kutsal Ruh unumlarının, yani teslisin, İslâm'daki ilâhî sıfatlar anlayışı ile özde aynı, aradaki farkın sadece isimsel bir fark olduğu görüşü gerçeği yansıtmamaktadır. Bazı müsteşriklerin iddiasının aksine, Hristiyan teslis doktrini ile İslâm'daki ilâhî sıfatlar tasavvuru arasındaki fark itibari bir fark değil, cevhersel bir farktır. Çünkü İslâm kelamında Allah'ın sıfatlarının Allah'tan ayrı ve bağımsız bir gerçekliğe sahip olduğu düşüncesi yer almazken, Hristiyan teslis yorumunda Baba, Oğul ve Kutsal Ruh birbirinden ayrı üç Tanrısal şahsiyetler olarak kabul edilir.⁶³

İbn Rüşd'ün sıfatlar konusunda kelimacıları eleştirisi ise, kendi ifadesiyle halkın kafasının karışacağı ve bidate düşecekleri endişesiyledir. İbn Rüşd, özellikle kelimacıların, şeriatın farklı zümrelere farklı biçimlerde hitap etme özelliğine sahip olduğunu anlayamadıklarını söylemektedir. Zahirî olarak alınmaması gereken Kur'anî ifadelerin anlamını burhan ehli, yani filozoflar bilebilir. Kelamcılar dinle felsefe arasında olumsuz ilişkiler doğmasına, halkın inançlarının sarsılması ve umutsuz olmalarına sebep olmaktadır. İbn Rüşd'e ait "el-Keşf an-Menâhici'l-Edille" isimli eserin amacı, kelimacıların şeriatın temel esasları üzerine yaptıkları akıl yürütmelerle, şeriatın yolundan nasıl uzaklaştıklarını temellendirmektir.⁶⁴

Burada sorulması gereken sorulardan birisi şudur: İbn Rüşd kimi ve hangi mezhebi hedef almıştır veya daha açık bir ifadeyle İbn Rüşd bu tartışmalarda taraf mıdır? İbn Rüşd, eleştirilerini de ağırlıklı olarak Gazalî olmak üzere Eşarî kelimacılarını ve kısmen de Mu'tezilî kelimacılarını hedef almıştır. Eşarî ve Mu'tezilî kelimacıların sıfatlarla ilgili görüşlerini eleştirirken, sıfat zât ilişkisinde "ayrı" diyenleri de "gayrı" diyenleri de, Hristiyanların "teslis" dogmasıyla ilişkilendirmiştir. Hemen akabinde, Hristiyanların teslis akidesi

⁶² Yakuboğlu, s. 317-318.

⁶³ Uluç, s. 96-97;

⁶⁴ Sevgi Mumcuoğlu, *İbn Rüşd'ün Peygamberlik Teorisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Ün. Sos. Bil. Ens., İzmir, 1988, s. 43-44.

sebebiyle küfre düştüklerini ifade eden ayeti zikrederek, tartışmayı Müslümanlar için hassas bir noktaya çekmiştir.

Yahya bin 'Adî gibi Hristiyan teologların teslise tam bağlı kalmakla birlikte, aynı zamanda teslisi tevhit içerisinde gösterme gayretleri, İbn Rüşd'ün de dikkatinden kaçmamıştır. İbn Rüşd'ün, zât-sıfat ilişkisi konusunun izahında mantık ve felsefenin metotlarından faydalanan Müslüman ulemayı halkın kafasını bulandırmak ve bidate düşürmekle suçlaması, muhtemelen bu tartışmaların etkisyledir.

Bazı araştırmacılar İbn Rüşd'ün kelimelere yönelik bu tutumunu Gazalî ve Eşarî fobisine bağlarken,⁶⁵ bazıları da onun varlık âlemiyle ilgili ayetlerin bilimsel verilerle yorumlanmasına değil, gaybî konulardaki ayetlerin yorumlarına karşı çıktığını söylemektedir.⁶⁶

İbn Rüşd'ün Eşarî ve Mu'tezilî âlimlerinin sıfatlarla ilgili görüşlerini, Hristiyanların teslis akidesine benzetmesinde çok da haklı olmadığı, Gazalî başta olmak üzere Eşarî ulemasına karşı oluşunun ve de Hristiyan-Müslüman polemiklerinde teslis-tevhit tartışmalarının etkisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Zira bu benzerlik sadece biçimsel bir benzerlikten öte bir anlam taşımamaktadır. Başta Mutezile olmak üzere kelimelerin mutlak tenzihi savunduğu göz önüne alındığında, onların Kur'an'da tenkit edilen Hristiyanların üçlü Tanrı anlayışına götürecek bir görüş sergilemeleri düşünülemez. Ayrıca sıfatlar bahsinin, kelamın en zor konularından olduğu kabul edilmektedir. Örneğin Taftazânî, sıfatlar bahsinde meselenin zorluğunu kabul etmektedir. Mutezilenin birden çok ezeli varlık kabul etmeye yol açacağı ve sonuçta mutlak tevhide aykırı bir durum ortaya çıkacağı endişesiyle Allah'ın sıfatlarını kabul etmekle birlikte, sıfatların Allah'ın zatından ayrı ve zat üzerine zait olmasını kabul etmemiştir. Mutezileye göre, Allah'ın zatından ayrı ve zatı üzerine zait sıfatların varlığını kabul etmek, Allah'tan başka kadim varlıklar kabul etmek anlamına gelir ki, bu da tevhide aykırıdır.⁶⁷

Taftazânî Ehl-i Sünnet kelimcilerinin ise birden çok ezeli varlığın kabul edilmesi pahasına, sıfatların Allah'ın zatında mevcut olduğunu, ancak bunların O'nun zatından başka bir şey olmadığını ama O'nun zatının aynı da olmadığını nakletmektedir. Ayrıca o, Ehl-i Sünnet'in Mutezileyi sıfatları inkâr etmekle suçladıklarını söylemektedir.⁶⁸ Hâlbuki Ehl-i Sünnet'in sıfatlar konusundaki yaklaşımı daha farklıdır. Ehl-i Sünnet, zât üzerine zâittir ifadesiyle, Mutezile'nin itham ettiği gibi zattan ayrı bir varlığı değil, zâtın aynı olmayan, yalnızca zât ile kaim olan, zâtın dışında kendi başlarına var olamayan bir durumu

⁶⁵ Korlaelçi, 63-64.

⁶⁶ Celal Kırca, "İbn Rüşd'e Göre Din-Bilim İlişkisi ve Bu İlişkide Tevilin Yeri", *İbn Rüşd Kongresi Tebliğleri*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü yayınları, Kayseri, 1993, s. 74.

⁶⁷ Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslam Akaidi (Şerhu'l-Akâid)*, (Hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergah yay., İstanbul, 1991, s. 144-145.

⁶⁸ Taftazânî, s. 145.

kastetmektedir. Yani, sıfatlar kendilerine özgü bağımsız varlıklar olan bir tür değil, aksine varlıkları zâtın varlığına bağlı olan ve zât olmadan var olmaları mümkün olmayan zâta özgü birer niteliklerdir.

Watt ise sıfatlar konusunun bu kadar ciddi tartışma konusu yapılmasının sebebini ortaya koymaya çalışırken "*Hristiyanların teslis akidesiyle karışma korkusundan olabilir miydi?*" sorusunu yönelterek konuyla ilgili görüşünü zımnen belirtmektedir. Ayrıca o, sıfatlara inanmanın sıradan bir Müslümanın anlayışına hem daha yakın hem de Allah'ın mutlak birliği üzerinde ısrar etmenin muntazam bir akli nazariye olduğunu, ancak bunun dinî tecrübenin kemalinin hakkını gözetmediğini söyleyerek de⁶⁹ Mutezilenin görüşünü eleştirmektedir.

Sonuç olarak, Müslüman kelimcilerin Allah'ın sıfatlarına ve zat-sıfatlar ilişkisine dair görüşlerinin kaynağının Hristiyan teslis dogması olduğuna, onların bu fikirleri Hristiyan teologların Baba, Oğul ve Kutsal Ruh yorumlarından aşırıdıklarına ilişkin düşünceler ya ön kabulden veya iki düşünce arasındaki temel farklılığın bilinmemesinden ya da kelimcilerle karşı düşmanlıktan kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır.

---

⁶⁹ Watt, s. 305.